

PAPER DETAILS

TITLE: Tefsir ve Tarih Materyali Arasında Velîd b. Ukbe'nin (öl.61/680-81) Fasıklığı Tar-tisması:

Hucurât Sûresi 6. Ayetin İnisi Sebebi Hakkındaki Rivayetlerin Analizi

AUTHORS: Ahmet Sehit Tuna, Muhsin Dügeroğlu

PAGES: 321-342

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4380101>

Tefsir ve Tarih Materyali Arasında Velîd b. Ukbe'nin (öl. 61/680-81) Fasıklığı Tartışması: Hucurât Sûresi 6. Ayetin İniş Sebebi Hakkındaki Rivayetlerin Analizi*The Debate on the Wickedness of Walid b. 'Uqba (d. 61/680-81) in Tafsîr and Historical Sources: An Analysis of the Narrations on the Occasion of Verse 6 of Sûrat al-Hujurât*

مناقشة فسق الوليد بن عقبة في ضوء مواد التفسير والتاريخ: دراسة وتحليل الروايات حول سبب نزول الآية السادسة من سورة الحجرات

Ahmet Şehit TUNA

Arş. Gör. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri
Tefsir Ana Bilim Dalı
Research Assistant Ankara Yıldırım Beyazıt
University Faculty of Theology
Basic Islamic Sciences Department of Tafsîr
Ankara, TÜRKİYE
astuna@aybu.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-7365-4596> <https://ror.org/05ryemn72>**Muhsin DÜĞEROĞLU**

Arş. Gör. Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi İla-
hiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları
İslam Tarihi Ana Bilim Dalı
Research Assistant Ankara Social Sciences Univer-
sity Faculty of Theology Islamic History and Arts
Department of History of Islam
Ankara, TÜRKİYE

muhsin.dugeroğlu@asbu.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-3975-6230> <https://ror.org/025y36b60>**Yazar Katkı Oranları/Author Contributions**

Tasarlanması/Conceiving the Study
Veri Toplanması/Data Collection
Veri Analizi/Data Analysis
Makalenin Yazımı/Writing up

AŞT (%50), MD (%50)
AEA (%50), MD (%50)
AEA (%50), MD (%50)
AEA (%50), MD (%50)

Atıf / Citation

Tuna, Ahmet Şehit - Düğeroğlu, Muhsin. "Tefsir ve Tarih Materyali Arasında Velîd b. Ukbe'nin (öl.61/680-81) Fasıklığı Tartışması: Hucurât Sûresi 6. Ayetin İniş Sebebi Hakkındaki Rivayetlerin Analizi". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 9/1 (Nisan/April, 2025), 321-342.

<https://doi.org/10.31121/tader.1588324>**Bilgi/ Information****Makale Türü:** Araştırma Makalesi**Article Type:** Research Article**Geliş/Received:** 19/11/2024**Kabul/Accepted:** 17/04/2025**Yayın/Publication:** 30/04/2025**Etik, Çıkar Çatışması ve Fon Desteği Beyanı/Ethics, Conflict of Interest and Funding Statement**

Etik kurallara uyulduğu beyan edilmiştir/It was declared that ethical rules were complied with.

Yazar(lar)ın bir çıkar çatışması yoktur ve yazarlar herhangi bir dış fon almamışlardır.

The author(s) has no conflict of interest to declare and received no external funding in Sup-port.

İntihal: Tespit edilmemiştir/ No plagiarism detected. (intihal.net).**Lisansüstü Tezlerden Üretilmesi:** Üretilmemiştir.**Production from Postgraduate Theses:** Not Produced.**Lisans / License**

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayımcı / Published by Ali KARATAŞ / TÜRKİYE

Öz

Ayetlerin inme sebebi olarak tanımlayabileceğimiz sebep-i nüzûl rivayetleri kimi zaman çeşitlilik göstermektedir. Bir ayet hakkında farklı iniş sebeplerinden bahsedilebilmekte, böylece söz konusu durum ayetin iniş sebebi hakkında muğlaklığa sebep olmaktadır. Başka bir zamanda ve mekânda yaşanmış bir olay, ilgili ayetin iniş sebebi olarak sunulabilmekte ya da ayetin iniş sebebi olan olay tarihi süreç içerisinde muhteva değişikliklerine uğrayabilmektedir. Bu makalede Hucurât Sûresi altıncı ayetin iniş sebebi hakkındaki rivayetlerin muhteva analizi yapılmaktadır. Temel amaç Hucurât Sûresi altıncı ayette bahsedilen fâsıklığın Velîd b. Ukbe'ye (öl. 61/680-81) atfedilme imkanını sorgulamaktır. Nitekim ayette geçen "fâsık" nitelemesinin Velîd'e atfedildiği ifade edilmektedir. Ancak konuyla ilgili rivayetler ve ayetin inmesinden sonra gerçekleşen tarihi olaylar bu nitelendirmeyi sorgulamamıza sebep olmuştur. Zekât âmilliği esnasında yaptığı hatadan dolayı fâsık olduğu iddia edilen Velîd b. Ukbe'nin Hz. Ebû Bekir (öl. 13/634) ve Hz. Ömer (öl. 23/644) döneminde tekrar zekât âmili olarak görevlendirilmesinin yanı sıra Hz. Osman (öl. 35/656) döneminde Kûfe valiliği gibi önemli bir görevi icra etmesi dikkat çekmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber'in ve ashabın, ayetle fâsıklığı sabit olduğu iddia edilen birine yönelik eleştirilerinin bulunmaması kayda değerdir. Velîd'e ilişkin fâsıklık iddialarının Hz. Osman'ın kendisini Kûfe valisi olarak atamasının akabinde dillendirilmeye başlandığı görülmektedir. Elinizdeki makale mezkûr ayet hakkındaki genel kanının arka planını irdelemekte, Velîd b. Ukbe'nin gerçekten fâsık olup olmadığı hakkında farklı bir bakış açısı sunmayı hedeflemektedir. Bu hedefe ulaşmak için kronolojik bir sırayla konu hakkında elimize ulaşan en erken tefsir, esbâb-ı nüzûl ve siyer kaynakları incelenmiş, rivayetler arasındaki farklılıklar ifade edilmiştir. Netice itibarıyla söz konusu ayet indikten sonraki tarihi süreç ve rivayetlerdeki muğlaklıklar, Velîd'e atfedilen fâsıklık iddialarını yeniden gözden geçirmeyi kaçınılmaz kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Velîd b. Ukbe, Siyer, Sebeb-i Nüzûl, Fâsık, Benî Mustalik.

Abstract

The narrations regarding the reasons for the revelation of verses, often referred to as the "al-asbâb al-nuzûl," can exhibit a degree of diversity. Different explanations may be provided for the revelation of a verse, leading to ambiguity surrounding its rationale. Historical events associated with the revelation may undergo changes over time, further complicating the matter. This article undertakes an analysis of the narrations concerning the reason for the revelation of the sixth verse of Surat al-Hûjurât. The main purpose of this study is to question the attribution of the label *fâsiq* mentioned in the sixth verse of Surat al-Hûjurat to al-Walîd b. 'Uqba (d. 61/680-81). While it has been suggested that the characterization of "fâsiq" in the verse is attributed to Walîd b. 'Uqba (d. 61/680-81), the narrations on this subject, coupled with subsequent historical events, prompt a reevaluation of this characterization. It's significant to highlight that although he was accused of being a *fâsiq* due to an error made while serving as a zakat collector, Walîd b. 'Uqba was subsequently reinstated in the same position during the reigns of both Abû Bakr and 'Umar and held an important position such as the governorship of Kûfa during the reign of Uthman. It is also noteworthy that the Prophet and the Companions allegedly did not criticize a person whose *fâsiq* was established by the verse. It is seen that the allegations of *fâsiq* regarding Walid started to be voiced after 'Uthman appointed him as the governor of Kûfa. This article delves into the background of the prevailing opinion regarding this verse and endeavors to present an alternative perspective on whether Walîd b. 'Uqba was indeed a *fâsiq* or not. In order to achieve this purpose, the earliest available exegetical and sîra sources on the subject are analyzed in chronological order. Differences between the narrations have been expressed. As a result, the historical process after the verse in question was revealed and the ambiguities in the narrations necessitate a reconsideration of the allegations of *fâsiq* status attributed to Walîd b. 'Uqba.

Keywords: Tafsîr, al-Walîd b. 'Uqba, Sîra, al-Asbâb al-nuzûl, Fâsiq, Banî Mustaliq.

الخلاصة

إن روايات التي تحدث عن أسباب نزول الآيات، والتي يطلق عليها اسم أسباب النزول، تختلف أحياناً. فقد تُذكر أسباب نزول مختلفة للآية الواحدة، مما يسبب غموضاً حول سبب نزول تلك الآية. وقد يُعرض حدث ما وقع في زمان ومكان مختلفين على أنه هو السبب لنزول الآية المعنية، أو قد يتغير محتوى الحدث الذي كان سبب نزول الآية بمرور الزمن في مسيرته التاريخية. تهدف هذه المقالة إلى تحليل مضمون الروايات المتعلقة بسبب نزول الآية السادسة من سورة الحجرات. والهدف الأساسي هو التساؤل في إمكانية نسبة الفسق المذكور في تلك الآية إلى الوليد بن عقبة رضي الله عنه (ت 61-680/81). وقد قيل إن صفة "الفاسق" المذكورة في الآية أطلقت في بعض المصادر على الوليد بن عقبة. ولكن الروايات المتعلقة بهذا الموضوع والأحداث التاريخية التي وقعت بعد نزول الآية دفعتنا إلى التشكيك في هذا التوصيف. فبالرغم من ادعاء فسق الوليد بن عقبة من جراء خطأ ارتكبه أثناء عمله كعامل للزكاة، فقد عُين عاملاً للزكاة مرة أخرى في عهدي أبي بكر وعمر رضي الله عنهما، وشغل منصب والي الكوفة -وهو منصب مهم- في عهد عثمان رضي الله عنه. ومن الجدير بالذكر أيضاً أنه لم يرد أي نقد من النبي ﷺ أو الصحابة رضوان الله عليهم موجهاً إليه، أي إلى شخص ثبت فسقه وفقاً للآية حسب الادعاء. ومما يُرى أن ادعاء فسق الوليد قد بدأ بعد أن عينه عثمان والياً على الكوفة. تهدف المقالة التي بين أيديكم إلى استكشاف خلفية الرأي العام حول هذه الآية، وتقديم وجهة نظر مختلفة حول رأي فسق الوليد بن عقبة أو عدم فسقه. وللوصول إلى هذا الهدف، تم دراسة أقدم مصادر التفسير والسيرة المتاحة التي وصلت إلى عصرنا، بشكل متسلسل زمني، و من ثم تم توضيح الاختلافات الواقعة بين الروايات. ونتيجة لذلك كله، فإن الوثيرة التاريخية بعد نزول الآية والغموض في الروايات يجعلان إعادة النظر في ادعاء فسق الوليد بن عقبة ضرورياً.

الكلمات المفتاحية: التفسير، الوليد بن عقبة، السيرة، سبب النزول، فاسق، بنو المصطلق.

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm ayetlerinin iniş sebepleri ile ilgili olayları açıklayan esbâb-ı nüzûl rivayetleri, ilgili ayetlerin anlaşılmasında oldukça önemli rol oynamaktadır. Söz konusu olaylar, başta tefsir, esbâb-ı nüzul ve siyer kitapları olmak üzere birçok kaynakta geçmektedir. Kaynaklarda ayetin inme sebebi olarak zikredilen olaylar kimi zaman örtüşebilirken, bazen de farklılaşabilmektedir. Bu farklılık zaman zaman müfessirlerin tercihlerinden kaynaklanabilirken bazen de olaylar bağlamından kopartılıp, yeni bir formata büründürülebilmektedir. Ancak esbâb-ı nüzûl ve tarihi arka plan bilgisi olmaksızın Kur'an ayetlerinin tam manası ile anlaşılması mümkün gözükmemektedir.*

Konumuzla ilgili literatür taraması yaptığımızda Velîd b. Ukbe ve Hucurât Sûresi 6. ayet arasındaki ilişkiyi sorgulayan herhangi bir çalışmaya rastlanılamamıştır. Adil Dölek'in sahâbenin adeleti bağlamında Velîd b. Ukbe'nin rivayetlerinin sıhhatini inceleyen "El-Velîd B. Ukbe'nin Hayatı ve Sahâbe Adâleti Açısından Değerlendirilmesi"¹ çalışması bu anlamda Velîd ile ilgili Türkçe literatürde yapılan tek çalışmadır. I Wen Su ise Velîd b. Ukbe'nin Kûfe valiliği döneminde yaşadığı hadiseleri Taberî'nin *Târih*'i üzerinden "Commanding Right and Forbidding Wrong? Al-Tabari's Representation of Al-Walid b. 'Uqba as Criticism of the Hanbalis"² adlı çalışmasında ele almaktadır. Ancak her iki çalışma da farklı konuları merkeze alarak Velîd b. Ukbe'yi inceleme konusu yapmışlardır.

Elinizdeki çalışma ise Hucurât Sûresinin altıncı ayeti ile Velîd b. Ukbe (öl. 61/680-81) arasındaki ilişkinin izini sürmektedir. Tefsir ve siyer kaynaklarının bazısında açıkça, ayette zikredilen "fâsik" ifadesi ile kastolunan kişinin Velîd b. Ukbe olduğu belirtilmiştir. Kimi kaynaklar ise ayetin iniş sebebi olan olayı nakletmekte ancak herhangi bir yorum yapmamaktadır. Bazı kaynaklar ise Velîd'in fâsik olamayacağını ifade etmektedir. Bu makalede bahsi geçen nitelemenin imkânı sorgulanmaktadır. Bunu yaparken hem tefsir ve siyer ulehasının yorum-

* Makale konusunun belirlenmesinde ufuk açıcı yönlendirmeleri ve teşviklerinden ötürü hocamız Prof. Dr. Mehmet Halil ÇİÇEK'e şükranlarımızı arz ediyoruz.

¹ Adem Dölek, "El-Velîd B. Ukbe'nin Hayatı ve Sahâbe Adâleti Açısından Değerlendirilmesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (Haziran 2002), 93-112.

² I-Wen Su, "Commanding right and forbidding wrong? Al-Tabari's representation of Al-Walid b. 'Uqba as criticism of the Hanbalis", *Jurnal Antarabangsa Kajian Asia Barat* 10/1 (2018), 46-59.

ları ve rivayetleri incelenecek hem de tarihi gerçeklikler göz önünde bulundurularak ayetin nasıl anlaşılabilceği hususunda değerlendirmeler yapılacaktır. Böylece ilgili ayetin iniş sebebi hakkında muğlaklığın giderilmesine katkı sunulmaya çalışılacaktır.

1. Velîd b. Ukbe'nin Hayatı ve Müslüman Oluşu

Velîd b. Ukbe'nin hayatı hakkında kaynaklarda detaylı bilgi bulunmamaktadır. Mekke'de doğmuştur. İslam öncesi hayatına ilişkin bilgiler kendisinden ziyade babası hakkındadır. Velîd'in babası Ukbe b. Ebî Muayt, Hz. Peygamber'e en çok işkence eden müşriklerden birisidir. Annesi ise, Hz. Peygamber'in halasının kızı aynı zamanda Hz. Osman'ın da annesi olan Erva bnt. Kureyz'dir.³ Babası Ukbe b. Ebî Muayt Bedir savaşında esir alınmış ve Hz. Peygamber'in emriyle öldürülmüştür.⁴

Velîd'in ne zaman Müslüman olduğu hususunda kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Rivayetlerin kimisinde çocuk yaşta Müslüman olduğu ifade edilirken kimisinde ise daha sonra İslam'a girdiği kaydedilmektedir. Genel kabul onun Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olduğudur. Çalışmanın amacı ve sınırlarını aşacağından bu kadarıyla iktifa edeceğiz.⁵ Ancak Velîd b. Ukbe'nin Müslüman oluş tarihi ile Benî Mustalik'e gönderilmesi arasında çok az bir zaman dilimi olsa gerektir. Kaynaklar, Velîd'in miladi 629 veya 630 yılında Benî Mustalik'e gönderildiğini belirtmektedirler.⁶ Velîd'in Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olduğu kabul edildiğinde, hemen Müslüman olmasının akabinde gönlünü İslam'a ısındırmak için Hz. Peygamber'in kendisine zekât âmilliği görevinin verildiğini söylemek mümkündür. Söz konusu durum kaynaklarda Velîd'in Mekke'nin fethi esnasında çocuk olduğu iddiasını da çürütmektedir. Nitekim çocuk yaşta bir kimsenin zekât âmili olarak görevlendirilmesi imkân dahilinde değildir.

Hz. Peygamber döneminde zekât âmilliği yapan Velîd, aynı görevi Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer döneminde de devam ettirmiştir. Zekât âmilliği görevinin yanı sıra birçok savaşta değişik kademelerde ordu komutanlığı yapmıştır. Hz. Osman'ın halifeliği sırasında Kûfe, Muâviye döneminde ise Medine valiliği görevlerini icra etmiştir.⁷ Hz. Ali ile Muaviye arasındaki mücadelede tarafsız kaldığı nakledilse de Muaviye'yi kışkırtıcı şiirlerinin bulunduğu nakledilmektedir.⁸ Bu anlamda Velîd'in erken dönem İslam tarihinin önemli bürokratlarından olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Velîd'in dini ve siyasi hayatıyla ilgili olarak bu kadarıyla iktifa edilecektir. Çalışmada, temel odak noktası olan Hucurât Sûresi'nin altıncı ayeti ile Velîd arasındaki ilişki detaylarıyla ele alınacaktır.

³ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. 'Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî İbn 'Abdilberr, *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994), 4/114; Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr* (Mısır: Mektebetü'l-Hanci, 2001), 6/101.

⁴ Ahmed b. 'Alî b. Hucr Ebu'l-Fadl el-'Askalânî İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995), 6/322.

⁵ Velîd'in Müslüman olma yaşıyla ilgili detaylı bilgi için bk. Yûsuf b. 'Abdurrahman el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'ruf, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 31/53-61.

⁶ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 31/54.

⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1979), 3/390; Ahmed b. 'Alî b. Hucr Ebu'l-Fadl el-'Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbu'l-tehzîb* (Haydarabad: Dâiratü'l-Ma'ârifî'n-Nizâmiyye, 1907), 92.

⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 6/101.

2. Hucurât Sûresi 6. Ayetin İniş Sebebi Bağlamında Velîd b. Ukbe

Bu başlık altında tefsir, siyer ve tabakât-terâcîm kaynaklarında Hucurât Sûresinin altıncı ayeti ile Velîd b. Ukbe arasındaki ilişki incelenecektir. Olayın bir ayetin nüzûl sebebi olması hasebiyle ilk etapta tefsir kaynaklarında konuya ilişkin rivayetler verilecek akabinde de siyer kaynaklarının meseleye yaklaşımına dair nakil ve yorumlar ele alınacaktır.⁹

Hucurât Sûresinin Medine'de indiği konusunda müfessirler arasında görüş ayrılığı bulunmamaktadır.¹⁰ Sûrenin ilk ayetleri, müminlere Hz. Peygamber ile iletişimlerinde dikkat etmeleri gereken hususlara değinmekte ve bedevilerin davranışlarını eleştirmektedir.¹¹ Altıncı ayette ise kendilerine ulaşan herhangi bir haberin doğruluğunu araştırma konusunda müminlere yönelik Allah Teâlâ'nın emri bulunmaktadır. Ayet metni şu şekildedir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِن جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا أَن تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهْلَةٍ فَتُصْبِحُوا عَلَىٰ مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ¹²

“Ey iman edenler! Bilmeden birilerine zarar verip de sonra yaptığınıza pişman olmanız için, yoldan çıkmışın biri size bir haber getirdiğinde doğruluğunu araştırın.”¹³

Tefsirlerin kahir ekseriyetinde bu ayetin iniş sebebi mahiyetinde, Velîd b. Ukbe'nin Benî Mustalik'e (Mustalikoğulları'na) zekât âmili olarak gönderilmesi hadisesi zikredilir.¹⁴

⁹ Bu bağlamda esbâb-ı nüzûl kaynakları da incelenmiş olup belirgin farklılıklar olmaması sebebiyle bunların arasından sadece Vâhidî'nin Esbâbu'n-nuzûl adlı eseriyle yetinilmiştir.

¹⁰ Kurtubî bu hususta icmaın varlığından bahseder. Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Berdûn - İbrahim İtfiyyîş (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, 1964), 300; Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Sakr (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1978), 415; Burhânuddîn ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Mısır: Dâru İhyâ'i'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 1957), 1/194; Mecduddîn el-Fîrûzâbâdî, *Besâ'iru zevi't-temyîz*, thk. 'Alî en-Neccâr (Kahire: el-Meclisu'l-A'lâ li's-sû'ûni'l-İslâmiyye-Lecnetu İhyâ'i't-Turâsi'l-İslâmî, 1996), 1/100; Celâluddîn es-Suyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Mısır: el-Hey'etu'l-Misriyyetu'l-'Âmme li'l-Kutub, 1974), 1/149.

¹¹ el-Hucurât 49/1-5.

¹² el-Hucurât 49/6.

¹³ *Kur'ân Yolu* (Erişim 30 Kasım 2024) el-Hucurât 49/6.

¹⁴ Bazı örnekler için bk. Mucâhid b. Cebr, *Tefsîru Mucâhid*, thk. Muhammed 'Abdusselâm Ebu'n-Neyl (Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî el-Hadîse, 1989), 610; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Suleymân*, thk. 'Abdullâh Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâsi'l-'Arabî, 2002.), 4/92-93; 'Abdurrezzâk b. Hemmâm, *Tefsîru 'Abdirrezzâk*, thk. Mahmûd Muhammed 'Abduh (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), 3/220; Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. 'Abdullâh b. 'Abdulmuhsin et-Turkî (Kâhire: Dâru Hicr, 2001) 21/350-354; Ebû İshâk ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhu*, thk. 'Abdulcelîl 'Abduh Şelebî (Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, 1988) 5/33-34; Ebû Muhammed 'Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs et-Temîmî İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm* (Suudi Arabistan: Mektebetu Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1998), 10/3303; Ebû Mansûr El-Mâturîdî, *Te'vîlâtü ehli's-sunne*, thk. Mecdî Baslum (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005), 9/326-327; Ebû Bekr er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sadık el-Kamhâvî (Beyrut: Dâru İhyâ'i't-turâsi'l-'Arabî, 1984), 5/278-279; Ebu'l-Hasen 'Alî b. Muhammed el-Mâverîdî, *en-Nuket ve'l-'uyûn*, thk. es-Seyyid b. 'Abdulkaksûd b. 'Abdurrahîm (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 5/329; Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Yâsir b. İbrâhîm – Guneym b. 'Abbâs b. Guneym (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997), 5/217; Celâluddîn es-Suyûtî, *Lubâbu'n-nukûl fî esbâbi'n-nuzûl* (Beyrut: Muessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, 2002), 240. Bunların dışında tefsir ya da Kur'ân ilimleri eserlerinde yer veren isimler içerisinde şunlar sayılabilir: İbn Vehb (öl. 197/813), İbn Ebî Zemenîn (öl. 399/1008), Ebû İshâk es-Sa'lebî (öl. 427/1035), Mekki b. Ebî Tâlib (öl. 437/1045), Vâhidî (öl. 468/1076), Tâcu'l-Kurrâ' el-Kirmânî (öl. 500/1106'dan sonra), Muhyi's-Sunne Ferrâ' el-Begavî (öl. 516/1122), Cârullâh ez-Zemahşerî (öl. 538/1144),

Bununla birlikte İmâm Şâfiî'nin (öl. 204/820) *Ahkâmu'l-Kur'ân*'ında ve Tusterî (öl. 283/896), Kuşeyrî (öl. 465/1072) gibi bazı müfessirlerin işârî tefsirlerinde bu konuya değinilmediği tespit edilmiştir. Yine nispeten geç dönem âlimlerinden Semîn el-Halebî de (öl. 756/1355) nahvî bir tefsir kaleme almasından ötürü bu hadiseye değinmemiş gözükmektedir. Ayetin iniş sebebi hakkında görebildiğimiz kadarıyla mütekaddim sayılabilecek müfessirlerden sadece Tabersî (öl. 548/1154) “kîle” sigasıyla¹⁵ vermek suretiyle ikinci bir görüşe değinir. Buna göre ayet müminlerin annesi Mâriye'nin yanına bir akrabasının geldiğini söyleyerek ona zina iftirasında bulunan kişi hakkında inmiştir.¹⁶ Onun bu verdiği olay, bazı hadis kitaplarında yer alsa da ayetle bağlantısı müfessirler tarafından kurulmamıştır. Neseî (öl. 710/1310) ve Neysâbü'rî (öl. 730/1329) gibi bazı müfessirler ise ayetin Velîd b. Ukbe hakkında nâzil olduğunda müfessirlerin icmaı bulunduğunu belirtmişlerdir.¹⁷ Müfessirlerin genel tutumu ve verilen rivayetlerden ayetin Benî Mustalik'in zekâtlarının toplanması hususunda olduğu bilgisi müsellemlerle görülmektedir. Şu var ki tefsirlerde bu olayla alakalı verilen rivayetler birbirlerinden farklılık göstermektedir.¹⁸ Bu konudaki belli başlı rivayetleri vermek adına erken dönemde en geniş rivayet havuzuna sahip olan iki müfessirin; Taberî (öl. 310/923) ve İbn Ebî Hâtim'in (öl. 327/938) yer verdiği birkaç rivayeti serdedeceğiz. Taberî'nin rivayetleri şu şekildedir:

- a) Ebû Kureyb'in bize, Ca'fer b. Avn, Musa b. Ubeyde, Ümmü Seleme'nin azatlısı Sâbit aracılığıyla rivayet ettiğine göre Ümmü Seleme şöyle demiştir: “Rasûlullah (s.a.v) (kendileriyle yapılan) savaştan sonra Benî Mustalik'in zekâtlarını toplamak üzere bir adam gönderdi. O topluluk bunu duydu ve Rasûlullah'ın konumunu tazim amacıyla onu karşılamaya çıktılar. (Râvî dedi ki:)¹⁹ Şeytan onların kendisini öldürmek istediklerine dair ona vesvese verdi. (Ümmü Seleme dedi ki:) O da Rasûlullah'ın (s.a.v) yanına döndü ve ‘Benî Mustalik zekâtlarını vermedi’ dedi. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v) ve Müslümanlar kızdı. (Mustalikoğulları'na) onun döndüğü bilgisi ulaştı, onlar da Rasûlullah'ın (s.a.v) yanına geldiler ve öğle namazını kılarak saf oldular. Dediler ki: ‘Allah'ın ve Rasûlü'nün öfkesinden Allah'a sığınırız. Bize bir zekât âmili yolladın. Biz de bu yüzden sevindik, gözlerimiz aydınlandı. Sonra o yolun bir kısmından geri döndü. Biz de bunun Allah ve Rasûlünün öfkesinden kaynaklanmasından korktuk.’ Mustalikoğulları, Rasûlullah ile konuşmaya, Bilal gelip ikindi ezanını okuyana kadar devam ettiler. (Râvî dedi

İbn 'Atiyye (öl. 541/1147), Ebû Bekr İbnü'l-'Arabî (öl. 543/1148), İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Fahreddîn er-Râzî (öl. 606/1210), İbn Cuzeyy el-Kelbî (öl. 741/1340).

¹⁵ Bir rivayetin zayıflığına işaret etmek için kullanılan “ruviye, kîle, nukile” gibi terimlerdir. Erdinç Ahatlı, “Temriz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 433-434.

¹⁶ Ebû Ali Fadl b. Hasen et-Tabersî, *Mecma'u'l-beyân* (Beyrut: Dâru'l-Murtaza, 2006), 9/168-169.

¹⁷ Ebu'l-Berekât 'Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseî, *Medâriku't-tenzîl ve hakâ'iku't-te'vîl*, thk. Yusuf 'Alî Bedevî (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998), 3/350; Nizâmuddîn Hasan b. Muhammed b. Huseyn Neysâbü'rî, *Garâ'ibu'l-Kur'ân ve ragâ'ibu'l-Furkân* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995), 6/160.

¹⁸ Mâturîdî, müfessirlerin ayetin Velîd b. Ukbe hakkında indigi hususunda icmâmın ya da genel bir kanaatinin bulunduğunu belirtmekle birlikte ayetten yaptığı istinbat ve aklî delillendirmeye birlikte, mezkûr ayetin bahsi geçen kişi hakkında inmediğini, müfessirlerin sözlerinde vehim olduğunu ifade eder. Bk. Mâturîdî, *Te'vîlâtü ehli's-sunne*, 9/326-327.

¹⁹ Metinde “kîle” ifadesi geçmektedir. Bu kişinin rivayet silsilesindeki Ebû Kureyb ya da Sâbit olma ihtimali vardır.

ki:) Ve (bundan sonra) *'Ey iman edenler, size bir fâsık bir haber getirirse onun iç yüzünü araştırın, yoksa bilmeden bir topluluğa zarar verirsiniz de sonra yaptığınızı pişman olursunuz'* ayeti indi.”²⁰

- b) Muhammed b. Sa'd'ın bana, babası (Sa'd b. Muhammed), onun amcası (Hüseyin b. Hasan), onun babası (Hasan b. Atiyye), onun da babası (Atiyye b. Sa'd) tarikiyle aktardığına göre İbn Abbâs *"Ey iman edenler, size bir fâsık bir haber getirirse onun iç yüzünü araştırın"* ayeti hakkında şöyle demiştir: “Rasûlullah (s.a.v) Velîd b. Ukbe b. Ebî Muayt'ı, Amr b. Ümeyyeoğulları'ndan birini ve Ebû Muayt'ın oğullarından birini Benî Mustalik'in zekâtını toplamak üzere göndermişti. Onlar (Benî Mustalik) bu haber kendilerine ulaşınca sevindiler ve Allah'ın Rasûlünün elçisini karşılamak üzere (yola) çıktılar. Velîd'e onların kendisini karşılamak için çıktığı haber verilince Rasûlullah'ın (s.a.v) yanına geri döndü ve *'Ey Allah'ın Rasûlü, Mustalikoğulları zekâtlarını vermedi'* dedi. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v) çok kızdı. Kendi kendine onlarla savaşmaktan bahsediyordu. Ta ki heyet geldi ve dediler ki: *'Ey Allah'ın Rasûlü! Bize elçinin yolun yarısından döndüğü söylendi. Bu durumun bize yönelik bir öfkenden ötürü senden gelen bir mektup sebebiyle olmasından endişe ettik. Biz Allah'ın ve Rasûlünün gazabından Allah'a sığınırız.'* Rasûlullah (s.a.v) onların (kendini) aldatmaya çalıştığını düşündü ve onlarla (çarpmaya) niyet etti.”²¹ Allah Teâlâ bu olay üzerine onların mazeretini Kitâb'ında indirdi ve buyurdu ki: *'Ey iman edenler, size bir fâsık bir haber getirirse onun iç yüzünü araştırın.'*”²²
- c) Muhammed b. Amr'ın bana, Ebû Âsım, İsa tarikiyle ve Hâris'in, Hasan, Verkâ tarikiyle Ebû Necih'ten rivayet ettiklerine göre Mücâhid, Allah Teâlâ'nın *"Size bir fâsık bir haber getirirse"* buyruğu hakkında “O, Velîd b. Ukbe b. Ebî Muayt'tır. Rasûlullah (s.a.v) onu zekâtlarını toplaması için Benî Mustalik'e göndermiş, onlar da onu hediyelerle karşılamıştı. O ise Muhammed'e (s.a.v) döndü ve *'Benî Mustalik seninle savaşmak için adam toplamış'* dedi.”²³
- d) Bişr'in bize, Yezîd, Saîd tarikiyle aktardığına göre Katâde *"Ey iman edenler, size bir fâsık bir haber getirirse onun iç yüzünü araştırın, yoksa bilmeden bir topluluğa zarar verirsiniz de sonra yaptığınıza pişman olursunuz"*²⁴ ayeti hakkında şöyle dedi: “O Ebû Muayt'ın oğlu Velîd b. Ukbe'dir. Allah'ın Peygamberi (s.a.v) onu zekât memuru olarak Benî Mustalik'e gönderdi. Onu gördüklerinde ona doğru yö-neldiler. O da onlardan korkarak Rasûlullah'ın (s.a.v) yanına döndü. Onların İslam'dan irtidat ettiklerini haber verdi. Allah'ın Peygamberi (s.a.v) bunun üzerine Hâlid b. Velîd'i (r.a) onlara gönderdi ve acele etmeyerek durumun iç yüzünü araş-

²⁰ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 21/350.

²¹ Metinde geçen *هم بهم* ifadesi onlara karşı, aleyhlerine bir fiile niyet etmek anlamında olup, bağlamda çarpışmak, savaşmak geçtiği için bu ifade tercih edilmiştir.

²² Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 21/350-351.

²³ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 21/351.

²⁴ el-Hucurât 49/6.

tırmasını emretti. (Hâlid) gece vakti onların yaşadığı yere geldi ve gözcülerini gönderdi. Onlar geldiklerinde Hâlid'e kavmin İslam'a bağlı olduğunu, ezan ve namazlarını duyduklarını bildirdiler. Sabah olduğunda Hâlid, onların (Benî Mustalik'in) yanına geldi ve gördükleri hoşuna gitti. Rasûlullah'a (s.a.v) dönüp bu bilgiyi verdi. Allah azze ve celle bu işittiğiniz (ayeti) indirdi. Allah'ın peygamberi şöyle dedi: *'Bir olayın doğruluğunu araştırmak Allah'tan, acele ise şeytandandır.'*²⁵

- e) İbn Humeyd'in bize, Seleme, Muhammed b. İshâk, Yezîd b. Rûmân tarikiyle rivayet ettiğine göre Rasûlullah (s.a.v) Müslüman olmalarından sonra Benî Mustalik'e Velîd b. Ukbe'yi gönderdi. Onun haberini aldıklarında ona doğru (binekleriyle) yola çıktılar.²⁶ O ise onların haberini aldığı anda korktu ve Rasûlullah'ın (s.a.v) yanına döndü. O kavmin kendisini öldürmeye niyetli olduğunu, üzerlerine düşen zekâtlarını vermekten kaçındıklarını bildirdi. Müslümanlar onlarla savaşma hususunda çokça konuşmaya başladılar. Ta ki Rasûlullah (s.a.v) onlarla savaşmaya niyetlendi. Onlar bu hal üzereyken (Benî Mustalik'in) heyeti Allah'ın Rasûlünün (s.a.v) yanına vardı ve şöyle dediler: *"Ey Allah'ın Rasûlü! Bize gönderdiğin elçinin haberini işittik. Ona ikram edip üzerimize düşen zekâtı verelim diye ona doğru yola çıkmıştık. O da hızlıca geri döndü. Onun Rasûlullah'a bizim onu öldürmek üzere yola çıktığımızı iddia ettiği haberi bize ulaştı. Vallahi biz bunun için gelmedik."* Allah Teâlâ Velîd b. Ukbe ve onlar hakkında *"Ey iman edenler, size bir fâsık bir haber getirirse onun iç yüzünü araştırın"* ayetini indirdi.²⁷
- f) Bana Hüseyin'den aktarıldığına göre Ebû Muâz, Ubeyd'den Dahhâk'ın *"Ey iman edenler, size bir fâsık bir haber getirirse..."* ayeti hakkında şöyle dediğini aktarmıştır: *"Rasûlullah (s.a.v) ashabından bir adamı zekât toplamak üzere bir kavme gönderdi. Adam onların yanına geldi. Aralarında ise cahiliye döneminde bir düşmanlık vardı. Onların yanına geldiğinde onu güzelce karşıladılar, zekâtlarını ikrar ederek üzerlerine düşeni verdiler. O kişi Rasûlullah'ın (s.a.v) yanına döndü ve 'Ey Allah'ın Rasûlü! Falanca oğulları zekâtı vermedi ve İslam'dan döndü' dedi. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v) kızdı ve onlara (haber) gönderdi. Onlar da yanına geldiler. Buyurdu ki: 'Zekâtı vermeyip elçimi mi kovdunuz?' Dediler ki: 'Vallahi böyle bir şey yapmadık. Biz biliyoruz ki sen Allah'ın Rasûlüsün. Biz dinimizi de değiştirmedik, mallarımızdaki Allah'ın hakkını da engellemedik.' Ancak Rasûlullah (s.a.v) onlara inanmadı, bunun üzerine bu ayet indi ve onların mazeretini belirtti."*²⁸

Taberî'de geçip konumuz açısından önemli gördüğümüz rivayetler bunlardır. İbn Ebî Hâtim ise tefsirinde sadece şu rivayete yer vermektedir: Muhammed b. Sâbık'ın, İsa b. Dînâr'dan, onun da babasından aktardığına göre o, Hâris b. Dîrâr el-Huzâî'yi şöyle derken işitmiştir: *"Rasûlullah'ın (s.a.v) yanına geldim ve beni İslam'a davet etti. Ben de İslam'a gir-*

²⁵ Taberî, İbn 'Abdi'l-A'lâ, İbn Sûr, Ma'mer, Katâde tarikiyle benzer bir rivayet daha olduğunu belirtmektedir. Bk. Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 21/351-352.

²⁶ Metinde geçen *ركبوا إليه* ifadesi onların binekleriyle yola çıktıklarını ifade ediyor görünmektedir. Bundan anlaşılan, Velîd daha uzaktayken yola çıktıkları ya da binekli çıkmalarının ardında farklı bir amaç olmasıdır ki bu hususa daha sonra değinilecektir.

²⁷ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 21/352-353.

²⁸ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 21/353.

dim ve onu kabul ettim. Beni zekât vermeye davet etti, ben de kabul ettim ve dedim ki: Ey Allah'ın Rasûlü, onların (kavmimin) yanına döneyim de onları İslam'a ve zekât vermeye çağırayım. Benim bu çağırma icabet edenin zekâtını toplayım. Rasûlullah da bana falan vakitte bir elçi göndersin ki, (bu elçi) topladığım zekâtı sana ulaştırsın." Hâris çağrısına icabet edenlerden zekâtı topladığı ve Rasûlullah'dan (s.a.v) kendisine elçi göndermesini istediği vakit geldiği zaman, elçi gelmedi. Hâris de Allah ve Rasûlünden kendisine yönelik bir kızgınlık olduğuna dair zanna kapıldı. Kavminin önde gelenlerini çağırdı ve onlara 'Rasûlullah (s.a.v) bana yanımda bulunan zekâtları teslim almak için bir elçi göndermek üzere vakit tayin etmişti. Rasûlullah verdiği sözden caymaz. Elçisinin gelmemesinin Peygamberin bir kızgınlığından ötürü olduğunu düşünüyorum. Hadi yola çıkın da Rasûlullah'ın yanına gidelim' dedi. Rasûlullah (s.a.v) ise Hâris'in yanındaki zekâtları toplamak üzere Velîd b. Ukbe'yi göndermişti. Velîd yola çıkıp da bir yere kadar gelince korktu ve dönüp Rasûlullah'ın (s.a.v) yanına geldi. Dedi ki: Ey Allah'ın Rasûlü! Hâris zekâtı bana vermekten kaçındı ve beni öldürmek istedi. Rasûlullah (s.a.v) Hâris'e birilerini gönderdi. Hâris arkadaşlarıyla birlikte bunlarla Medine'den ayrıldıklarında karşılaştı. 'Bu Hâris' dediler. Onlarla karşılaşıncı 'Kime gönderildiniz' diye sordu. Onlar da 'sana' dediler. 'Neden' dedi. Dediler ki: 'Rasûlullah (s.a.v) sana Velîd b. Ukbe'yi göndermişti. O senin zekâtı vermeyip onu öldürmek istediğini iddia etti.' Dedi ki: 'Hayır, Muhammed'i hak ile gönderene yemin olsun ki, onu ne gördüm ne de yanıma geldi.' Hâris Rasûlullah'ın (s.a.v) yanına girince Allah Rasûlü buyurdu ki: 'Zekâtı vermeyip elçimi öldürmek mi istedin?' Dedi ki: 'Hayır, Seni hak ile gönderene yemin olsun ki, onu ne gördüm ne de yanıma geldi. Şu var ki Rasûlullah (s.a.v) bana elçi göndermeyince bunun Allah ve Rasûlünün kızgınlığı sebebiyle olmasından endişe ettim.' Dedi ki: Bunun üzerine Hucurât Sûresinden "*Ey iman edenler, size bir fâsık bir haber getirirse...*" ayetinden "*(Allah, alim ve) hakîmdir*" buyruğuna kadar olan kısım indi.²⁹

Yukarıda verdiğimiz yedi rivayetin aynısı ya da genel manada benzerleri tefsir kitaplarında geçmektedir.³⁰ Bazı tefsirlerde bu olay, haber-i vâhidin kabulü bağlamında değerlendirilmiş, buna bağlı hükümler çıkarılmaya çalışılmıştır.³¹ Tefsirlerin geneline bakıldığında mezkûr hadiseyi farklı ifadelerle aktardıkları müşahade edilmekte, bunun sebep olduğu zorluklarla karşılaşmaktadır. Ele aldığımız ve diğer tefsirlerde bu anlamda geçen rivayetlerin genelini zayıf olduğu dikkat çekmektedir.³²

Siyer kaynaklarında Velîd b. Ukbe'nin en öne çıktığı olay tefsir kaynaklarında olduğu gibi Hucurât Sûresinin altıncı ayetinin iniş sebebiyle alakalı gözükmektedir. Konuyla ilgili

²⁹ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 10/3303.

³⁰ Örnekler için 14. dipnotta işaret edilen kaynaklara bakınız.

³¹ Bazı örnekler için bk. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü ehli's-sunne*, 9/326-237; Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 5/278-279; Mâverîdî, *en-Nuket ve'l-uyûn*, 5/329.

³² Bazı rivayetler Ümmü Seleme ve İbn Abbas gibi sahabenin büyüklerinden aktarılıyor olsa da senetlerinin zayıf olduğu belirtilmiştir. Örneğin Ümmü Seleme rivayetinde Musa b. Ubeyde zayıf sayılmış, İbn Abbas rivayetinde ise, Taberî'de çokça geçen ve "Avfî tariki" olarak bilinen bu silsilenin zayıflığı ulema tarafından belirtilmiştir. Bu konudaki belli başlı rivayetlerin özet değerlendirmesi için bk. 'Abdurrahmân b. 'Arrâc, "en-Nakdu't-târîhî li-mervîyyâti sebebi nuzûli âyeti'l-Hucurât 'ale'l-Velîd b. 'Ukbe", *el-Hakika (the Truth)* 22/2 (2023), 295-307.

erken dönem kaynaklarından örnekler sunmanın rivayetler arasındaki farklılıkları göstermesi açısından önemli olduğunu düşünüyoruz. Bu bağlamda elimize ulaşan en eski kaynaklardan Vâkıdî (öl. 207/823) ve İbn Hişâm'ın (öl. 218/833) konuyla ilgili rivayetlerine yer vermek istiyoruz. Velîd b. Ukbe ve Hucurât Sûresi altıncı ayet arasındaki ilişkiye ilk yer veren siyer müellifi Vâkıdî'dir. Vâkıdî konuyu “*Velîd b. Ukbe'nin Benî Mustalik'e Gönderilmesi*” başlığında ele almaktadır. Bu rivayet nakledilmiş ancak senede yer verilmemiştir. Vâkıdî'nin konuyla ilgili rivayeti şu şekildedir:

“Dediler ki: Hz. Peygamber Benî Mustalik'e Velîd b. Ukbe b. Ebî Muayt'ı zekâtlarını toplamak için gönderdi. Benî Müstâlik o dönemde İslam'a girmiş ve memleketlerinde bir mescit inşa etmişlerdi. Velîd yola çıktığında Benî Mustalik onun kendilerine geldiğini duydu ve yirmi adamla onu karşılamak için çıktılar. Ancak kimseyi göremediler. Velîd, onları görünce Medine'ye geri döndü ve onlara yaklaşmadı. Hz. Peygamber'e gelip, onlara yaklaştığında silahlı adamlar gördüğünü, kendisi ile zekât arasına girdiklerini haber verdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber onlara karşı gazve yapmak istedi. Durumdan Benî Mustalik haberdar oldu. Velîd'i karşılamak üzere çıkan grup Medine'ye geldi ve Hz. Peygamber'e durumu anlatıldılar: “Ya Rasûlallah, onunla konuşmuş muyuz? Sor ona” dediler. Biz Hz. Peygamber'e özrümüzü ve mazeretimizi beyan ederken ayet indi. Hz. Peygamber “*Ey iman edenler bir fâsık size haber getirdiği zaman...*” ayetini okudu ve bize mazur olduğumuzu, ayetin bizim arkadaşımız hakkında inmediğini ifade etti.³³ Daha sonra kimi zekât âmili olarak istiyorsanız onu göndereyim dedi. Bize Abbâd b. Bişr'i göndermesini istedik.”³⁴

Bir diğer erken dönem siyer müellifi İbn Hişâm meseleyi “*Velîd b. Ukbe ve Benî Mustalik ve Konu Hakkında Kur'an'da İnenler*” başlığında ele almaktadır. Şimdi de onun rivayetini aktarmak istiyoruz: “...Hz. Peygamber Benî Mustalik'e Velîd'i gönderdi. Benî Mustalik onun geleceğini duyunca karşılamak için çıktılar. Velîd onların çıktığını duyunca korktu ve Hz. Peygamber'in yanına geri dönüp Benî Mustalik'in kendini öldürmeye niyet edip, sadakalarını vermediklerini söyledi. Bunun üzerine Müslümanlar Benî Mustalik'e karşı gazve yapmak istediler. Hz. Peygamber de aynı istekteydi. Tam bu sırada Benî Mustalik olayı öğrenip Hz. Peygamber'e geldiler ve şöyle dediler: ‘Ey Allah'ın Rasûlü, senin bize elçini gönderdiğini duyduk ve ona ikram da bulunmak ve zekâtı ona teslim etmek için çıktık. Daha sonra onun sana geldiğini ve onu öldürmek için çıktığımızı sana söylediğini duyduk. Vallahi biz bunun için çıkmadık’. Bunun üzerine Allah onlar (Benî Mustalik) ve o (Velîd b. Ukbe) hakkında, ‘*Ey iman edenler bir fâsık size haber getirdiği zaman...*’ ayetini indirdi.”³⁵

Siyer kaynaklarında olduğu gibi Tabakat-Terâcim eserlerinde de Velîd b. Ukbe ile Benî Mustalik arasında yaşananlar Hucurât Sûresi altıncı ayet bağlamında ele alınmıştır. Ör-

³³ Râvinin “bizim arkadaşımız hakkında inmediğini ifade etti” cümlesi muğlak kalmakla birlikte, ileride vereceğimiz İbn Âşûr'un açıklamalarıyla birlikte netlik kazanması umulmaktadır.

³⁴ Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî, *el-Meğâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1989), 3/981.

³⁵ Ebû Muhammed Cemâlüddîn 'Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Me'âfirî el-Basrî el-Mısırî İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Ömer 'Abdüsselâm et-Tedmûrî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1990), 2/292.

neğin, İbn Sa'd (öl. 230/845) konuyla ilgili iki rivayeti nakletmekle beraber her iki rivayet de Vâkıdî'nin rivayetinin aynısıdır.³⁶

Tabakât-Terâcim kitapları arasında İbn Ebî Hâtim'in konuya ilişkin rivayeti diğer rivayetlerden daha farklıdır. Onun rivayeti şu şekildedir: "Hz. Peygamber ahabından bir kimseyi bir kavmin zekâtını toplaması için göndermişti. Adam ile kavim arasında cahiliyeden kalan bir husumet bulunmaktaydı. Adam onlara gittiğinde onu karşıladılar ve vermeleri gereken zekâtı verdiler. Adam Hz. Peygamber'in yanına geri döndü. Akabinde kavmin zekâtı vermediğini ve irtidat ettiklerini söyledi. Hz. Peygamber buna çok sinirlendi. Durum böyleyken kavim Hz. Peygamber'e geldi. Hz. Peygamber onlara 'Zekâtı vermediniz ve elçimi engellediniz mi' diye sordu. Onlar 'Biz senin Allah'ın elçisi olduğunu biliyoruz. Allah'ın mallarımızdaki hakkı olan zekâtta ne bir değişiklik yaptık ne de engelledik' dediler. Bunun üzerine Allah 'Ey iman edenler bir fâsık size geldiği zaman...' ayetini indirdi ve onları mazur gördü."³⁷

Tabakât-Terâcim kitaplarında Velîd ile Hucurât Sûresi altıncı ayet arasındaki ilişki haricinde bilhassa Hz. Osman döneminde Kûfe valiliği yaptığı esnada yaşadıklarına da değinilmektedir.³⁸ Çalışmanın sınırları dışarısına çıkacağından söz konusu rivayetlere burada değinilmeyecektir.

3. Velîd'e Yöneltilen Fâsıklık İddialarının Değerlendirilmesi

Tefsir ve Siyer kaynaklarında ayetin sebab-i nüzûlu hakkındaki genel çerçeveyi serdettikten sonra rivayetlerdeki dikkat çeken noktaları sırasıyla inceleyeceğiz. Naklettiğimiz rivayetler ışığında Benî Mustalik'e gönderilen elçinin Velîd b. Ukbe olduğu hususunda genel bir kanının olduğunu ifade etmemiz mümkün gözükmemektedir. Ancak Taberî'nin Ümmü Seleme'den aktardığı birkaç rivayette gönderilen elçinin adı geçmemekte, Dahhâk'tan gelen rivayette ise ne gönderilen kavmin ne de elçinin adı geçmektedir.

Velîd b. Ukbe'nin Medine'ye ne zaman döndüğü ve dönme sebebinin ne olduğu konusunda tefsir rivayetlerinde dört farklı bilginin nakledildiği görülmektedir: İlk olarak şeytanın Velîd'e gitmek üzere olduğu kabilenin kendini öldüreceği vesvesesini verdiği, ikinci olarak kavmin kendisine geldiği haber verilince korktuğu,³⁹ üçüncü olarak yolda bir yere kadar gittikten sonra korkup geri döndüğü, son olarak da kavim kendisini hediyelerle ve zekâtla karşılamasına rağmen Velîd'in geri dönüp, zekât vermediklerini belirttiği ifade edilmektedir. İlk üç ihtimalin birbiriyle bağdaştırılması mümkün olup bir sebepten ötürü Velîd'in korkup geri döndüğü söylenilebilir. Ancak son ihtimale göre Velîd yalancı durumuna düşmektedir ki bu

³⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/122.

³⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâsî'l-'Arabî, 1952), 5/6.

³⁸ İbn Abdülberr en-Nemeri, *el-İstiâb fî ma'rifeti'l-Ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Celîl, 1992), 4/1556; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb Arnavut vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 168.

³⁹ Ele aldığımız tefsir rivayetlerinde Velîd'in neden korktuğunun sebebi söylenmezken Semerkândî'nin (öl. 373/983) verdiği rivayet bu konuda ipucu sunmaktadır. Zira o, Benî Mustalik'in silahlarıyla çıktıkları ifade sine yer vermektedir (Ebu'l-Leys es-Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, thk. 'Ali Muhammed Mu'avvid vd. (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1993), 3/262.

ağır bir ithamdır. Bu durumu müfessirlerin tutumu sonrasında değerlendirmek uygun olacaktır.

Velîd b. Ukbe Medine'ye döndüğünde Hz. Peygamber'e verdiği bilgi neydi? Bu soru karşısında da birkaç farklı cevaba ulaşmaktayız. Bunları Benî Mustalik'in zekâtlarını vermediği, zekâtı vermeyip/engelleyip kendisini öldürmek istedikleri, savaşmak için adam topladıkları ya da İslam'dan irtidat ettikleri veya zekâtı vermeyip İslam'dan döndükleri şeklinde dört farklı cevapta özetleyebiliriz.⁴⁰

Bir diğer mesele ise Hz. Peygamber'in verilen haber karşısındaki tutumunun ne olduğudur. Velîd'in haber vermesi üzerine Hz. Peygamber'in öfkelenildiği bilgisi genel bir bilgi olmakla birlikte, sonrasında farklılıklar mevcuttur. Şöyle ki, bazı rivayetler savaş hazırlığından bahsederken, bazıları Hâlid b. Velîd'in araştırma için gönderilmesinden bahseder. Diğer bazıları Velîd'in akabinde Mustalikoğulları heyetinin Medine'ye gelip Allah'ın Rasûlü ile görüştüğünü ifade ederken, son verdiğimiz rivayette heyet ilk önce kendilerine gönderilenlerle karşılaşmış, sonrasında Hz. Peygamber'in yanına gelmiştir. İlgili rivayetler karşılaştırıldığında birbirlerinin eksik bıraktığı noktalar tamamlanmaya çalışılsa da bu pek mümkün gözükmemektedir. Zira bazı rivayetlerde Halid'in konuyu araştırmak üzere Benî Mustalik'in belde-sine gittiği ifade edilirken, bazıları ise Hâris ve heyetinin olayın hemen akabinde Medine'ye geldikleri belirtilmektedir. İbn Ebî Hâtim'in rivayetine göre ise Hz. Peygamber'in gönderdiği araştırma ekibiyle Hâris ve yanındakiler Medine dışında karşılaşmıştır. Bu sebeptendir ki, rivayetlerden bazıları hatalı bilgi olduğu kabul edilmek durumundadır.

Verilen rivayetlerin farklılıklarına işaret ettikten sonra, örnek teşkil etmesi adına bazı müfessirlerin konuya yaklaşım biçimini ele alalım. İlk dönemlerde dikkat çekilmeyen kimi duruma sonraki müfessirler yer verebilmekte, bu hususlar olaya ışık tutma adına yardımcı olmaktadır.

İlk olarak rivayetlerini aldığımız Taberî ve İbn Ebî Hâtim hakkında bazı hususlara dikkat çekmek istiyoruz. Taberî'nin kitabının başından beri sürdürdüğü tefsirci nosyonunu koruyarak kendisine gelen rivayetleri vermesi önemlidir. Bununla birlikte o, aralarında farklılıklar bulunan rivayetler arasında bir tercihe gitmemiş, bazı müfessirlerin saraheten yaptığı gibi "Fâsık Velîd'dir" gibi bir söze de yer vermemiştir.⁴¹ Onun bu olaydaki bakış açısı ve tercihi, *Târîh*'indeki tutumu üzerinden aydınlatılmaya çalışılacaktır. İbn Ebî Hâtim ise - kendisinden çok sonra İbn Kesîr'in konu hakkındaki tercihe şayan bulduğu- tek bir rivayet vermekle yetinmiş, daha temkinli davranmış görünmektedir.

⁴⁰ İrtidat bilgisi ya da savaşmak için adam topladıklarına dair rivayet Katâde ve Mücâhid'den gelmektedir. Bk. Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 21/351-352.

⁴¹ Velîd b. Ukbe hakkında bu tarz sarîh cümleler kullanan bazı yerler için bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. 'Abdullâh Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâsî'l-'Arabî, 2002), 4/92-93; 'İzz b. 'Abdisselâm, *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. 'Abdullah b. İbrâhîm el-Vehbî (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1996), 3/213; İbn Cuzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li-'ulumi't-tenzîl*, thk. 'Abdullâh el-Hâlidî (Beyrut: Şirketu Dâri'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, 1995), 2/295.

ancak onda İbn Atiyye benzeri bir değerlendirmeye rastlanılmamaktadır.⁴⁷ Hatırlanacağı üzere bazı rivayetlerde Velîd'e haberin ulaştığı bilgisi verilmekteydi. Hatta Taberî'deki bir rivayette “kendisine haber verilince” şeklinde bir ifade bulunmaktaydı ki Velîd'e bu bilginin özellikle verilmiş olma ihtimaline ilerleyen sayfalarda değinilecektir.

Müfessirler içerisinde son asra gelinene kadar en ihtiyatlı tutumu sergileyip Velîd b. Ukbe hakkında fâsık nitelemesini açıkça reddeden isim Fahreddîn Râzî'dir (öl. 606/1210). O, Velîd'in kendisine gelenleri *Mukâtîlîn* (savaşçılar) sandığını ve bu sebeple geri döndüğünü belirtir. Râzî'nin Velîd'den aktardığı “Onlar kaçındılar ve engellediler” şeklindeki cümlesi de gayet temkinli olup o bu bağlamda irtidat ya da küfür nitelemesine yer vermemektedir. Müfessir daha sonra şöyle der: “Rasûlullah onları cezalandırmaya niyet etti de (akabinde) bu ayet indi. Peygamber'e (a.s) onların böyle yapmadıkları bilgisi verildi.” Râzî bu görüşün ayetin tarihlendirilmesi açısından kabul edilebileceğini ancak sebep-i nüzûl olarak addedilemeyeceğini düşünmektedir. Bundan maksadı da ayetin mevzu bahis olaya hasredilmesidir. O, ayetin genel manada olayların iç yüzünü araştırmak adına indiği şeklinde beyanatta bulunarak fâsık lafzının Velîd için kullanılmasını uzak ve kötü görür. Onun ifadesine göre Velîd “tevehhüm etmiş, zanda bulunmuş ve hata etmiştir. Hata eden ise fâsık olarak isimlendirilmez!”⁴⁸ Râzî sonrasındaki müfessirlerin genel anlamda rivayetlere bağlı kaldığı ve tarihi okumaya çoğunlukla girmedikleri görülse de zaman zaman Râzî'nin tevcihini ek bir görüş olarak verdikleri görülmektedir.⁴⁹ Bu itibarla onun kendisinden sonra gelenleri etkilediği söylenebilir.

Çalışmanın başında bazı işârî tefsirlerde bu hususa değinilmediğine kısaca temas edilmişti. 13. yüzyıl tasavvuf âlimlerinden İbn Acîbe (öl. 1224/1809) ise farklı bir yorum getirmektedir. Velîd b. Ukbe'nin sahabenin faziletliyelerinden olduğunu ifadesinden sonra sebep-i nüzûle değinmiş, Velîd'in onların kendisiyle çarpışmak için geldiğini sandığına yer vermiş ve şöyle demiştir: “Velîd adem-i tessebbütünden (durumu araştırmamasından) ötürü fâsık olarak nitelendi ve böylece kemâl-i taatten çıkmış oldu. Onun bu şekilde isimlendirilmesinde başkalarını engelleme, onu ise tevbe etmeye teşvik amacı vardır. Allah Teâlâ onun gaybını (insanlara saklı hâlini) en iyi bilendir. Bazıları ise demiştir ki: Bu (ayet) Velîd'in imanının tahakkukundan ötürü müteşabihlerdendir...”⁵⁰

Çağımızın önemli müfessirlerinden Muhammed et-Tâhir b. Âşûr'un (1879/1973) tefsirindeki açıklamaların da oldukça önemli olduğunu düşünmekteyiz. İbn Âşûr, Râzî benzeri müfessirler gibi ihtiyatlı davranmış, dahası onları aşarak kendinden önceki bir tefsirde rastla-

⁴⁷ Zeccâc, senedsiz bir şekilde hikâye üslubuyla olaya değinmekte ve Mustalikoğulları'nın birbirlerine “Aramızda bu adamla olan durumu (düşmanlığı) biliyorsunuz. O halde zekâtlarınızı ona vermeyin” dediklerini aktarmaktadır. Bk. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 5/34.

⁴⁸ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Turâsi'l-Arabî, 1996), 28/98.

⁴⁹ 'Alâuddîn 'Alî b. Muhammed b. İbrâhîm Hâzin, *Lubâbu't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994), 4/178; Neysâbü'rî, *Garâ'ibu'l-Kur'ân ve ragâ'ibu'l-Furkân*, 6/160; Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed Hatîb eş-Şîrbînî, *es-Sirâcu'l-munîr fî'l-i'âneti 'alâ ma'rifeti ba'di me'ânî Kelâmi Rabbine'l-Hakîmu'l-Habîr* (Kahire: Bulak Matbaası, 1868), 4/64.

⁵⁰ Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed b. 'Acîbe, *el-Bahru'l-medîd fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk. Ahmed 'Abdullâh el-Kuraşî (Kahire: Tubi'a 'alâ nafakati Dr. Hasan 'Abbâs Zekî, 1424/2000), 5/420.

madığımız yorum ve tevcihte bulunmuştur.⁵¹ Onun bu husustaki sözlerini olduğu gibi aktarıyoruz:

Müfessirlerce Ümmü Seleme, İbn Abbâs ve Hâris b. Dîrâra el-Huzâî'den aktarılan rivayetlerde, bu ayetin bir olay hakkında indiği bilgisi birbirini destekler şekilde gelmiştir. Bu olay da şudur: Peygamber (s.a.v) Velîd b. Ukbe b. Ebî Muayt'ı zekâtlarını toplayıp getirmek üzere Huzâa kabilesinden Benî Mustalik'e gönderdi. Onlara onun geliş haberi ulaşınca ya da gelmekte geç kaldığını düşündüklerinde onu karşılamak ya da zekâtlarını kendileri teslim etmek üzere yola çıktılar. Üzerlerinde de silahları vardı. Velîd'e onların bu halde çıktıkları haberi ulaşınca –ki bu zekât vermek isteyenlerde alışılmış bir durum değildi-, rivayetlerin farklılaşmasına göre ya içinden onların kendisini öldürmek istediklerini düşündü ya da onların kendisine yönelmiş şekilde geldiklerini gördüğünde kendisini öldürmeyi istiyor olmalarından korktu. Zira aralarında Cahiliye döneminden kalma bir kin ve düşmanlık vardı. Bunun üzerine Medine'ye geri döndü.

Bu dört farklı rivayette de onların ona doğru yola çıkışlarının vasfı hakkında birlik söz konusudur. Bununla birlikte hangi sebebin onları yola çıkmaya sevk ettiği hususunda ihtilaf vardır. Yine Velîd'in onların yola çıkışlarından haberdar edilmesi ya da onları görmesi veya korkuya kapılmasında da farklılık bulunmaktadır. Velîd Hz. Peygamber'e gelmiş ve şöyle demiştir: 'Benî Mustalik beni öldürmek istedi ve zekâtlarını vermedi/engelledi.' Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v) kızmış ve Hâlid b. Velîd'i onların durumuna bakması için göndermeye niyet etmiştir. Bir rivayete göre ise Hâlid'i gönderip onların durumunun iç yüzünü öğrenmeden onlarla savaşmamasını emretmiştir. Hâlid o kavmin yurduna geldiğinde gözcüsünü onları izlemek üzere yollamıştır. O da ona ezan okuyup namaz kıldıkları bilgisini vermiştir. Hâlid onlara Rasûlullah'a ulaşan haberi bildirmiş, zekâtlarını alıp geri dönmüştür. Bir diğer rivayette onlar Velîd'in geri dönmesinden ötürü zekâtlarını vermekten kaçındıklarının sanılacağını düşünerek Hâlid henüz yola çıkmadan Hz. Peygamber'e gelmişler ve zekâtтан kaçınma ya da Velîd b. Ukbe'yi öldürme niyetinden beri olduklarını bildirmişlerdir. Başka bir rivayette ise Medine'ye vardıklarında orduyu kendileriyle savaşmak için yola çıkmış buldukları geçmektedir. Bütün bunlar bu rivayetlerin özetidir ki onların hiçbirisi sahih senedlerle gelmemektedir.

Bu ayetin sebab-i nüzûlünün farklı iki olay olduğu rivayet edilmiş olsa da en meşhuru budur. Şimdi bu ayetin önceki ayetin hemen akabinde gelmesinin tevcihiyle

⁵¹ Anadolu coğrafyasının son dönem önemli müfessirlerinden Elmalılı Hamdi Yazır (1878/1942) *Hâk Dini Kur'an Dili* adlı eserinde Velîd ile Benî Mustalik arasında bir kin bulunduğu ve Velîd'in karşısına gelen atlılardan korkup geri döndüğü ile alakalı rivayeti nakletmekte ve ek bir yorum yapmamaktadır. Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Azim Kitap Dağıtım, 2014), 7/213-214. Çağdaş araştırmacılar Mehmet Sait Şimşek ise erken dönem tefsir kaynaklarında bulunan bazı rivayetleri birleştirmiş gözükmektedir. Ancak ayette geçen durumu umuma teşmil etmektedir. Bk. Mehmet Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2012), 5/30.

meşgul olalım. Çünkü ondan buna geçilmesi aralarında bir münasebetin olmasını gerektirir. Bu iki olay birbirleriyle benzerdir. Zira önceki ayetin kendileri hakkında indiği Benî Temîm heyeti, daha önce de geçtiği üzere Hz. Peygamber'in Temîmli Beni'l-Anber'in zekâtını toplamak üzere gönderdiği zekât âmilini geri çevirmelerine özür mahiyetinde gelmişlerdi. Benî Mustalik de zekât (toplanması) engelledikleri haberinden beri olduklarını ifade etmişlerdi. (Aradaki bu münasebeti) iki olay arasındaki zaman farkının çok olması zorlaştırmaktadır. Şu var ki Benî Temîm'in heyetinin geliş senesinin tayini meselesinde bir yanlış varsa (bu zorluk ortadan kalkmaktadır.)⁵²

Bu açıklamalardan sonra bazı dil bilimsel açıklamalar yapan İbn Âşûr, sonrasında konuya devam etmektedir. Ayetin Benî Mustalik ya da Velîd b. Ukbe hakkında hüküm belirtmediğini, çünkü aralarında yaşananın olup bitmiş bir hadise olduğunu belirtir. Ayette sarahaten ya da işaret yoluyla Velîd'in fâsıklıkla nitelenmesini gerektiren bir şey olmadığını ifade etmekte, müfessirlerin *-el-İsâbe'*de de İbn Abdilberr'den rivayet edildiği üzere- Velîd'in burada zan ile hareket ettiği hususunda görüş birliğinde olduğunu ve rivayetlerde onun kasten yalan söylediğine delalet eden bir şey olmadığını söylemektedir. Akabinde Râzî'nin yorumuna yer veren müfessir şu cümleleri sarf eder:

“Derim ki: Velîd fâsık olsaydı Peygamber (a.s) onu şiddetle kınar ve tövbe etmesini talep ederdi. Oysa onun sadece ‘Bir işin iç yüzünü araştırmak Allah’tan, acele ise şeytandır’ dediği ve bunun üzerine bir şey eklemeyişi rivayet olunmaktadır. Çünkü Velîd’in süratle dönüşü (hadisteki) ‘acele’ (kısma girer). (Benî Mustalik) kavminin Velîd’i o şekilde karşılamaya çıkmaları sandığı şeyin doğru olduğunu düşünmesine yol açmıştır. Zira kabilelerin kendilerine gönderilen zekât âmillerini böyle karşılamaları bilinen bir durum değildi. Ben onların bu yaptıklarının Velîd’in kendi yaşadıkları yere girmemesini sağlamak adına büyüklelerinin tertip ettiği bir hilesi olduğunu sanıyorum. Onlar toplumun genel kesimi tarafından ayıplanmaktan çekindiler. Çünkü onun (Velîd’in) mahallelerine girmesiyle toplumun genel kesimi düşmanları olan bir adamın topraklarına girip zekâtlarını toplayacağı ve bu yüzden de düşmanları tarafından ayıplanacakları düşüncesini taşıyacak, halk onlara içerleyecekti. Bu yüzden ki bir rivayete göre zekâtlarını kendileri götürdüler ya da diğer rivayete göre Hâlid b. Velîd onların yanına gelmeden özür dileyerek geldiler.⁵³ Bunu bazı rivayetlerde Velîd’e kavmin kendisine doğru geldiğinin bilgisinin verilmesi de destekler. Belki de bu bilgi onun korkup dönmesini sağlamak için verilmiş, ona (böyle yapması) telkin edilmişti. Velîd b. Ukbe’nin tercemesini yazanlar onun cesur, cömert, ahlaklı ve şahsiyetli biri olduğunda görüş birliğindedir.”⁵⁴

Tâhir b. Âşûr bu sözlerinden sonra ashabın ‘*udûl* (adalet sahibi) oluşuyla alakalı şerh düşmüştür. O, Velîd hakkındaki bu rivayetler hakkında şunları söylemektedir:

⁵² Muhammed Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrir ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnisîyye, 1984), 224-227.

⁵³ Vâkidi'de geçen rivayette görüleceği üzere Benî Mustalik, Velîd yerine zekât âmili olarak Abbâd b. Bişr'i istemişlerdir ki bu bilgi İbn Âşûr'un yorumunu destekler niteliktedir.

⁵⁴ İbn Âşûr, *et-Tahrir ve't-tenvîr*, 26/229-230.

“Bu haberleri Hz. Osman'dan intikam almak isteyenler almış ve hıfzetmiştir. (تلقف). Zira onların bâtil kin ve intikam arzularından biri de onun Velîd b. Ukbe'yi Kûfe valiliğine getirmiş olmasıdır. Böylece ayeti yanlış şekilde yorumlayıp Velîd'i –haşa- fâsık vasfıyla damgaladılar ki böylece onun vali tayini bâtil olsun. Ayetin belli bir fâsiğa işaret ettiği kabul edilecek olursa, neden Velîd'i topraklarına gelmekten vazgeçirip geri döndürmek amacıyla kavmin ona doğru yola çıktığını haber veren kişiye hamledilmesin... Ey iman edenler hitabıyla Peygamber (s.a.v) ve yanındakiler murat olunmuştur. Bu Velîd b. Ukbe'yi de kapsar. Çünkü o Benî Mustalik'in ona kötülük yapmayı istediklerini söyleyen kişiye inanmıştır...”⁵⁵

İnceleyebildiğimiz eserler arasında İbn Âşûr gibi konuyu etraflıca ele alıp rivayetler arasındaki farkları inceleyen ve bu denli tevcihte bulunan bir müfessir çıkmamıştır. Onun altıncı ayeti önceki ayetle bağlayarak aralarındaki uyum cihetinden açıklamaya gitmesi, bu maddada bağlamı kendisine destekçi kılması dikkat çekmektedir. Yine rivayetlerin zayıflığını belirtmekle birlikte, onlarda geçen malumat ve detayları kullanması, kavmin silahlı oluşu, Velîd'in haklı korku sebebi, Rasûlullah'ın ona yönelik kınama haberinin olmayışının ek delil getirilmesi gibi meseleler ince çıkarımlardır. Dikkatimizi çeken diğer bir husus, İbn Âşûr'un Mücâhid ve Katâde'den gelen ve ifadelerin abartıldığını düşündüğümüz “onlar dinden döndüler ve İslam'a girmelerinden sonra inkâr ettiler” benzeri rivayetlere hiç yer vermeyişidir. Onun, sahabeye dayanmayışı ya da metin-senetteki zayıflık gibi bir sebepten ötürü bu tarz rivayetlere değinmemiş olması muhtemeldir. Nitekim bu isimler Velîd'in fâsık olduğu hususunda ısrar eden kişiler olarak karşımıza çıkmaktadır.

İbn Âşûr'un kendisinden önceki bir müfessirde rastlayamadığımız, Benî Mustalik'in hilesine dair tevcihlerinden sonra en önemli yorumu belki de diğer müfessirlerde gözden kaçırılan tarihî gerçeklerdir. O, Hz. Osman'ın hilafeti sırasındaki düşmanlıklardan ötürü ayetin yanlış yorumlandığını düşünmektedir ki bu konuya tarih eserleri incelenirken değinilecektir.

Burada üzerinde değinmek istediğimiz bir diğer nokta ise erken dönem rivayetlerini derleme noktasında ön plana çıkan Taberî'nin *Târîh*'inde bu konuya hiç değinmemiş olmasıdır. Nitekim tefsirinde de Velîd'e fâsıklık ithamında bulunan rivayetleri nakletmediği belirtilmişti. Taberî, konuya hiç değinmemekle beraber Velîd'in Hz. Osman döneminde icra ettiği Kufe valiliği esnasında içki içtiği iddiaları üzerinde özellikle durmakta ve söz konusu iddiaların Velîd'e yapılmış bir komplo olduğunu uzun uzun anlatmaktadır.⁵⁶ Taberî'nin tavrı ile Vakıdî ve İbn Hişam'ın ayette geçen “fâsık” nitelemesini doğrudan Velîd'e atfetmemeleri kayda değerdir. İleride ele alacağımız üzere Hz. Peygamber'in vefatından sonra Velîd'e tekrar zekât âmilliği görevlerinin verilmesi ve bu hususa hiçbir itirazın dillendirilmemesi kayda değerdir.

Vakıdî'nin söz konusu rivayetinde bir takım dikkat çekici hususlar bulunmaktadır. Zekât amili olarak kendilerine gelen bir kişiyi yirmi silahlı adamla karşılamak için çıkmak çok mantıklı gözükmemektedir. Dönemin şartlarında kendisini karşılamak için yirmi kişinin silahlı şekilde çıktığını gören Velîd'in korkup Medine'ye kaçması anormal değildir. Rivayetin son kısmına baktığımız da kaynağın Benî Mustalik'ten bir isim olduğu izlenimi uyanmakta-

⁵⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 26/230-231.

⁵⁶ Taberî, *Târîhu'l-umem ve'l-mulûk*, 4/303-307.

dır. Nitekim olayı anlatan kişi ayetin kendileri hakkında inmediğini öğrendiklerini ifade etmektedir. Dikkat çeken bir diğer nokta ise Benî Mustalik'den Medine'ye gelen grubun Hz. Peygamber'e sordukları sorudur. “Sor onunla konuştuk mu?” ifadesi sanki Velid'in yanlış anlamasına hak vermekte ancak kendilerinin o niyette olmadığını göstermektedir. Öyle ki rivayette Hz. Peygamber'den mazeret beyan ettikleri ifade edilmektedir. Demek ki kendileri de böyle bir ihtimalin varlığından korkmuşlardır.⁵⁷

Siyer, tefsir ve tabakat-terâcim kitaplarında Velîd b. Ukbe'nin Hucurât Sûresi altıncı ayet ile olan bağlantısına ilişkin rivayetler ve bunların değerlendirilmesi yapıldı. Ancak bu değerlendirmelerden daha önemli olan husus zekât âmilliği esnasında bilerek veya bilmeyerek hata yaptığından dolayı “fâsık” olduğu iddia edilen Velîd'in, bilhassa ayet indikten ve Hz. Peygamber'in vefatından sonra bu ithamla karşılaşmış karşılaşmadığıdır. Nitekim zekât âmilliği esnasında güven problemi oluşturan kimseye bir daha bu görevin verilmemesi beklenmektedir.

Hz. Peygamber'in hayattayken Benî Mustalik'in zekâtlarını toplamaya görevlendirdiği Velîd'in, kendisinin vefatından sonra Müslüman toplum içerisindeki konumunun izlerini sürmek Velîd ile ona atfedilen “fâsıklık” arasındaki ilişkiyi daha net görmemize vesile olacaktır. Böylece söz konusu iddiaların tarihi gerçeklikle uyuşup uyuşmadığının da görülme imkânı doğacaktır.

Hz. Peygamber'in vefatına kadar Mekke'de kalmaya devam eden Velîd b. Ukbe, Hz. Ebû Bekir'in halifelik görevine gelmesiyle birlikte Kudâa kabilesine zekât âmili olarak görevlendirilmiştir. Zekât âmilliğine görevlendirilmekle kalmadı aynı zamanda bazı birliklerin komutanı olarak Irak cephesinde görevlendirilmiştir. Görevini başarıyla yerine getirmesi üzerine Ürdün cephesine gönderilmiştir.⁵⁸

Velîd, Hz. Ömer döneminde de kamu görevleri icra etmeye devam etmiştir. Şam cephesi komutanı Ebu Ubeyde b. Cerrâh'ın emrine verilmiş, el-Cezire ve Kınnesirin'in fetihlerinde önemli katkılar sunmuştur.⁵⁹ Komutanlığının yanı sıra Hz. Ömer onu Benî Tağlîb ve Rebiâ kabilelerine zekât âmili olarak gönderilmiştir.⁶⁰

Hz. Osman'ın halifeliği Velîd b. Ukbe'nin kariyerinde zirveye ulaştığı dönemi ifade etmektedir. Kûfe valisi Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın azledilmesi üzerine 25/645 yılında Kufe valisi olarak tayin edilmiştir. Kaynaklarda dikkat çeken husus Hz. Osman'ın bu atamasına gelen itirazlar noktasındadır. Nitekim itirazların odağı “fâsık” bir kimseyi vali yapması değil, anne bir kardeşini vali yapması üzerine yoğunlaşmıştır. Hz. Osman'ı eleştirmek için hazır bir halde bekleyen muhaliflerinin “Kur'an'ın” ifadesiyle fâsık olan bir kimseyi atadığını dillendirmeleri dikkat çekicidir.⁶¹

⁵⁷ Burada değinilmesi gereken bir diğer hususta ne Velîd'i tezkiye eden Râzi ve İbn Âşûr ne de diğer ulemânın rivayet Benî Mustalik'li birinden gelmesine rağmen sahâbî olmaları hasebiyle onlara bir eleştiri de bulunmamalarıdır.

⁵⁸ Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk*, 3/390.

⁵⁹ Taberî, *Târîhu'l-umem ve'l-mulûk*, 4/252.

⁶⁰ Taberî, *Târîhu'l-umem ve'l-mulûk*, 4/246.

⁶¹ Hz. Osman'a yönelik eleştiriler için bk. Adnan Demircan, “Üçüncü Halife Osman'a Yöneltilen Bazi Eleştirilere Bâkillânî'nin Cevapları”, *İstem* 8 (2006), 9-20.

Sonuç

Tefsir ve siyer kaynaklarında Hucurât Sûresi altıncı ayetin iniş sebebi olarak zikredilen rivayetler göz önüne alındığında Velîd b. Ukbe ve Benî Mustalik kabilesinin merkezde olduğu görülmektedir. Ancak olayın detaylarında çelişkiye varan farklılıklar bulunmaktadır. Görebildiğimiz kadarıyla alimlerin birçoğu söz konusu farklılıkları incelememiş, meseleyi muğlak bırakmışlardır. Mukâtil b. Süleyman (öl. 150/767), İzz b. Abdisselâm (öl. 660/1262), ve İbn-i Cüzeyy (öl. 741/1340) gibi az sayıda müfessir ise ayetteki fâsığın Velîd olduğunu söylemişlerdir. Dikkat edilirse kaynaklarda söz konusu ayet indikten sonra, ayette geçen “fâsık” nitelemesinin doğrudan Velîd’e atfedildiğine dair sahih bir rivayet ya da olaydan sonra Hz. Peygamber tarafından Velîd’e yöneltilen bir kınama bilgisine rastlanmamıştır. Bize göre Râzi ve İbn Âşûr’un dediği şekilde ayetin umuma binaen inmiş olma ihtimali daha kuvvetli gözükmemektedir. Ayette geçen “fâsık” kişinin doğrudan Velîd olması oldukça düşük bir ihtimaldir. Aksi halde hem Hz. Ebubekir hem de Hz. Ömer’in -kaldı ki Hz. Ömer bu konuda oldukça titiz olmasıyla bilinmektedir- bir fâsıkı görevlendirdiği söylenecektir. Şayet Velîd b. Ukbe’nin Ümeyye ailesine mensup olmasından dolayı bir çekinceden bahsedilecek olursa Velîd b. Muğîre gibi Mekke eşrafının önde gelenlerinden birinin oğlu olup Hz. Peygamber tarafından “Seyfullâh” lakabını alan Hâlid b. Velîd’in Hz. Ömer tarafından görevden alınması izahtan varestedir.

Bu bilgiler ışığında, bir ayet ya da ayetler hakkında esbâb-ı nüzûl rivayetleri çoğaldığında, araştırmacı bunlarda manen rivayet olgusunu göz önünde bulundurmalı, rivayetlerde geçen her bir kelimeyi nâss konumuna oturtup kutsallık atfettiğinde yanlış düşebileceğini bilmelidir. Kaynaklarda geçen rivayetlerin doğru anlaşılabilmesi için salt metinle yetinilmeli, olayın meydana geldiği tarihi arka plan göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim, makalede görüldüğü gibi rivayetlerin bazılarında Velîd b. Ukbe ile Benî Mustalik arasında düşmanlık bulunduğu ve Velîd’i karşılamak üzere silahlı ve atlı çıktıkları bilgisi meselenin anlaşılmasında oldukça önemlidir. Ayrıca makalede Taberî örneğinde görüldüğü gibi, farklı rivayetlere yer veren müfessirlerin bunları tercih ettiği ya da içlerinde geçen bilgileri bilcümle kabul ettiği yanılışına da kapılmamak gerekmektedir.

Kaynakça

- Ahatlı, Erdinç. “Temrîz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 40/433-34. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- ‘Abdurrezzâk b. Hemmâm. *Tefsîru ‘Abdirrezzâk*, thk. Mahmûd Muhammed ‘Abduh. 3 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1998.
- ‘Arrâc, ‘Abdurrahmân b. “En-Nakdu’t-târîhî li-merviyyâti sebebi nuzûli âyeti’l-Hucurât ‘ale’l-Velîd b. ‘Ukbe”. *el-Hakika (the Truth)* 22/ 2 (2023), 295-307.
- ‘Âşûr, Muhammed Tâhir b. Muhammed b. Muhammed *et-Tâhir b. et-Tahrir ve’t-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru’t-Tûnisiyye, 1984.
- Cessâs, Ahmed b. ‘Alî Ebû Bekr er-Râzî. *Ahkâmu’l-Kur’ân*. thk. Muhammed Sadık el-Kamhâvî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-turâsi’l-‘Arabî, 1984.
- Demircan, Adnan. “Üçüncü Halife Osman’a Yöneltilen Bazı Eleştirilere Bâkillânî’nin Cevapları”. *İstem*, sayı 8 (2006), 9-20.
- en-Nemerî, İbn Abdülberr, *el-İstiâb fî ma’rifeti’l-Ashâb*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 cilt. Beyrut: Dâru’l-Celîl, 1992.
- Fîrûzâbâdî, Mecduddîn. *Besâ’iru zevi’t-temyîz*. thk. ‘Alî en-Neccâr. Kahire: el-Meclisu’l-A’lâ li’ş-şu’ûni’l-İslâmiyye-Lecnetu İhyâ’i’t-Turâsi’l-İslâmî, 1996.
- Hatîb eş-Şîrbînî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed. *es-Sirâcu’l-munîr fî’l-i’âneti ‘alâ ma’rifeti ba’di me’ânî Kelâmi Rabbine’l-Hakîmu’l-Habîr*. 4 Cilt. Kahire: Bulak Matbaası, 1868.
- Hâzin, ‘Alâuddîn ‘Alî b. Muhammed b. İbrâhîm. *Lubâbu’t-te’vîl fî me’ânî’t-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1994.
- İbn ‘Abdîlber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. ‘Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî. *el-İstiâb fî ma’rifeti’l-ashâb*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l Kutubi’l-‘İlmiyye, 1994.
- İbn Ebî Hâtîm, ‘Abdurrahman. *el-Cerh ve’t-ta’dîl*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1952.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed ‘Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs et-Temîmî. *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-‘Azîm*. 10 Cilt. Suudi Arabistan: Mektebetu Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1998.
- İbn Ebî Zemenîn. *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-‘Azîz*. thk. Huseyn b. ‘Ukkâşe-Muhammed b. Mustafâ el-Kenz Ebû ‘Abdillâh. 4. Cilt. Kahire: el-Farûk el-Hadîse, 2002.
- İbn Hacer, Ahmed b. ‘Alî b. Hucr Ebu’l-Fadl el-‘Askâlânî. *el-İsâbe fî temyîzi’s-sahâbe*. 14 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1995.
- İbn Hacer, Ahmed b. ‘Alî b. Hucr Ebu’l-Fadl el-Askâlânî. *Tehzîbu’t-Tehzîb*. 6 Cilt. Haydarabad: Dâiratü’l-Ma’ârifî’n-Nizâmiyye, 1907.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn ‘Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Me’âfirî el-Basrî el-Mısırî. *es-Sîretü’n-Nebeviyye*. thk. Ömer ‘Abdüsselâm et-Tedmûrî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1990.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed ‘Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî. *Garîbu’l-Kur’ân*. thk. Ahmed Sakr. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1978.
- İbn Sa’d, Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. Sa’d b. Menî’ el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *Kitâbu’t-Tabakâtî’l-Kebîr*. 11. Cilt. Mısır: Mektebetü’l-Hancı, 2001.
- ‘İzz b. ‘Abdisselâm. *Tefsîru’l-Kur’ân*. thk. ‘Abdullah b. İbrâhîm el-Vehbî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1996.

- Kelbî, İbn Cuzeyy. *et-Teshîl li- 'ulumi't-tenzîl*. thk. 'Abdullâh el-Hâlidî. 2 Cilt. Beyrut: Şirketu Dâri'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, 1995.
- Kurtubî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1964.
- Mâtûrîdî, Ebû Mansûr. *Te'vîlâtü ehli's-sunne*. thk. Mecdî Baslum. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasen 'Alî b. Muhammed b. Muhammed el-Basrî el-Bağdâdî. *en-Nuket ve'l-Uyûn*. thk. Es-Seyyid b. 'Abdilmaksûd b. 'Abdirrahîm. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, t.y.
- Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahman. *Tehzîbu'l-Kemâl*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'ruf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.
- Mucâhid b. Cebr. *Tefsîru Mucâhid*, thk. Muhammed 'Abdusselâm Ebu'n-Neyl. Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî el-Hadîse, 1989.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. 'Abdullâh Mahmûd Şehhâte. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâsi'l-'Arabî, 2002.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât 'Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd. *Medâriku't-tenzîl ve hakâ'iku't-te'vîl*. thk. Yusuf 'Alî Bedevî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998.
- Neysâbü'rî, Nizâmuddîn Hasan b. Muhammed b. Huseyn. *Garâ'ibu'l-Kur'ân ve ragâ'ibu'l-Furkân*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995.
- Râzî, Fahrreddîn. *Mefâtihu'l-gayb*. 28 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Turâsi'l-'Arabî, 1996.
- Sa'lebî, Ebû İshâk. *el-Keşfu ve'l-beyân 'an tefsiri'l-Kur'ân*. 24 Cilt. Cidde: Dâru't-Tefsîr, 2015.
- Sem'ânî, Ebu'l-Muzaffer. *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Yâsir b. İbrâhîm – Guneym b. 'Abbâs b. Guneym. 6 cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997.
- Sûfî, Muhammed. *Cuhûdu'l-Hâfiz İbn 'Abdi'l-Berr fi't-tefsîr*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2011.
- Suyûtî, Celâluddîn. *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Mısır: el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-'Âmme li'l-Kutub, 1974.
- Suyûtî, Celâluddîn. *Lubâbu'n-nukûl fi esbâbi'n-nuzûl*. Beyrut: Muessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, 2002.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. 2. basım. 11 Cilt. Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 1960.
- Taberî, İbn Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. 'Abdullâh b. 'Abdulmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 2001.
- Tabersî, Ebû 'Alî Fadl b. Hasen. *Mecma'u'l-Beyân*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Murtaza, 2006.
- Tûsî, Ebû Cafer. *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Habîb. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâsi'l-'Arabî, t.y.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasen. *Esbâbu'n-Nüzûl*. thk. Safvân 'Adnân Dâvûdî. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1994.
- Vâkıdî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıdî. *el-Meğâzî*. Editör Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l- 'Âlemî, 1989.
- Zeccâc, Ebû İshâk. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhu*, thk. 'Abdulcelîl 'Abduh Şelebî. 5 cilt. Bey-

rut: ‘Âlemu’l-Kutub, 1988.

Zehebî, *Siyeru a ‘lâmi’ n-nübelâ*, thk. Şuayb Arnavut vd. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1985.

Zerkeşî, Burhânuddîn. *el-Burhân fî ‘ulûmi’ Kur’ân*. thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim. Mısır: Dâru İhyâ’i’l-Kutubi’l-‘Arabiyye, 1957.